

## **ВОБРАЗ САЦЫЯЛЬнай РЭАЛЬНАСЦІ ТРАДЫЦЫЙнай БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКІ Ў ФАЛЬКЛОРЫ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX – ПАЧАТАК XX СТАГОДДЗЯ)**

Сацыяльная рэальнасць з'яўляецца змястоўным кампанентам чалавечага жыцця на працягу ўсёй гісторыі чалавецтва. Яна ўваходзіць у фальклор то як асобная тэма, то як фон дзеяння, таму народная творчасць справядліва лічыцца крыніцай этнаграфічных звестак. Вывучэння фальклору ў пазначаным аспекце – адна з ключавых праблем этналогіі. У дачыненні да сацыяльнай рэальнасці традыцыйнага грамадства ўвогуле і грамадскіх узаемаадносін беларускага сялянства ў прыватнасці іншыя крыніцы, як правіла, недастаткова інфарматыўныя. Паколькі традыцыйны фальклор створаны ўласна сялянствам, менавіта яго творы дазваляюць меркаваць пра сістэму ўяўленняў сялянства аб сацыяльнай рэальнасці. У дадзеным выпадку мы абапіраемся на меркаванне У. Я. Пропа, які падкрэсліваў наступнае: «Фальклор, як і ўсялякае мастацтва, узыходзіць да рэчаіснасці. Нават самыя фантастычныя вобразы фальклору маюць сваю аснову ў рэчаіснасці. Гэта мае дачыненне да ўсёй вобласці фальклора без усялякіх выключэнняў. Акрамя волі стваральнікаў і выканаўцаў народнага мастацтва, яно адлюстроўвае рэальнае жыццё. Формы і змест гэтага адлюстравання адрозніваюцца ў залежнасці ад эпохі і жанра. Яны падпарадкоўваюцца заканамернасцям фальклорнай паэтыкі» [9, 83 – 84].

Фальклорныя тэксты змяшчаюць рэшткі інфармацыі пра сацыяльныя працэсы, дзеянні, элементы сацыяльнай традыцыі, замацаваюць сацыяльныя нормы і г. д. В. К. Сакалова трапна пазначае фальклор як «светапоглядную крыніцу» [13, 12]. Менавіта фальклорныя тэксты дазваляюць даследаваць такія элементы рэальнасці, як сацыяльныя ідэалы, сацыяльныя чаканні, сацыяльныя страхі і г. д. У сваю чаргу, У. Я. Проп звяртае ўвагу на тое, што ў фальклорных тэкстах «сям-там украпленыя рысачкі, прыватнасці, у якіх рэальнае жыццё селяніна адлюстравана, але мастацкія мэты апавядальніка складаюцца не з таго, каб гэтую рэчаіснасць выявіць» [9, 67]. Часам інфармацыя, якая не датычыцца асноўнага сюжэта фальклорнага твора, служыць яго фонам, з'яўляецца найбольш верагоднай у дачыненні да даследавання сацыяльнай рэальнасці. Яна выступае не аб'ектам выяўлення, а сродкам адаптацыі сюжэта да жыцця. У той жа час фальклор, трансліруючы сацыяльныя нормы, стварае вобраз ідэальнай сацыяльнай рэальнасці, акрэслівае сацыяльныя чаканні, што таксама дае матэрыял для вывучэння сацыяльнай культуры традыцыйнага грамадства.

Фальклорная спадчына беларускага сялянства вельмі багатая. Аднак патрэбы і ўмовы даследавання прыводзяць да неабходнасці яе сегментацыі, вылучэння найбольш інфарматыўных жанраў. З пункту гледжання ўтрымання звестак аб сацыяльным жыцці, асобнае месца займаюць *талочныя песні*. Яны тэматычна маналітныя, таму іх аналіз дазваляе выявіць штрыхі

такої форми грамадскага ўзаемадзеяння, як талака. Нездарма даследчыца талочнага комплексу Т. В. Валодзіна падкрэсліла, што «тэксты талочных песень утрымліваюць у сабе звесткі аб асобных фактах побытавай і працоўнай дзейнасці, аб рытуальнай практыцы, сацыянаарматыўных устаноўках, прадметах матэрыяльнай культуры і інш.» [3, 131]. У іх знаходзім апісанне пажаданай мадэлі дзеянняў гаспадароў, якія склікаюць талаку, уключаючы частаванне за працу. Талачане спяваюць: «*А наша гаспадынька / По двору ходила, / Ключики носила, / Коморы одмыкала, / Кубки наливала, / Госцей угощала*» [15, 129]. Бедныя гаспадары маглі не мець магчымасці пачаставаць удзельнікаў талакі, адсюль адпаведныя матывы талочных песень: «*Іванава талака / Шчуку-рыбу валакла / А сабе на вячэру. / Гаспадыня тужыла, / Што вяліка дружына: / Піва не набраці*» [1, 241]. У песнях знайшла адлюстраванне мадэль паводзінаў і ўдзельнікаў талакі: «*Талака, талака, / Талачыся, / Увесь дзень на полі / Валачыся. / Мы ўвесь гнаёчак / Павыносілі...*» [1, 240]. Як бачым, удзельнікам талакі пажадана працаваць увесь дзень да поўнага выканання працы.

Талочныя песні з дапамогай пэўных мастацкіх прыёмаў перадаюць тое сацыяльнае і псіхалагічнае напружанне, якое натуральным чынам вынікае з таго, што працаваць даводзіцца не на сваёй ніве: «*Ішла талака з чыстага поля, / З круглае ніўкі: / – Гаспадынька, запалі свечку, / Выдзі на сустрэчку. / Не пытайце наша гаспадынька, / Ці жывы-здоровы, ці крэпкі, вясёлы, / Толькі пытайце: ці многа ўвазілі, / Ці многа ўлажылі? / Улажылі поле нязмернае, / Увазілі вазы незлічоны*» [1, 243]. Зразумела, што перад намі мастацкае перабольшанне, але даволі блізкае да рэальнасці ў сэнсе працоўнага напружання. Па-свойму інфарматыўныя *вясельныя песні*, якія прагназуюць пераход у іншую сацыяльную катэгорыю: «*Як жалую русое касы, / Дзявоцкое красы. / Где девочки граюць, / Косками махаюць / Там мене не примаюць, / А где молодочки / Там мене требуют*» [4, 14].

Інакш у *сацыяльна-побытавых казках*. К. П. Кабашнікаў прыходзіць да высновы, што ў побытавых казках «селянін малюецца ў штодзённым жыцці» [7, 86]. Элементы сацыяльнага жыцця, як правіла, з'яўляюцца фонам асноўнага сюжэта і не закранаюць фэбулы, таму іх можна лічыць найменш трансфармаванымі. Так, казка «Бедны ў сватах» са спадчыны М. Федароўскага ўтрымлівае інфармацыю пра сацыяльна ўнармаваныя дзеянні падчас сватання. «Увойдзем, – кажа хлопец, – калі нас пачастуюць, гэта добра, а калі не, то кепска. Вып'ем сваю гарэлку» [18, 241 – 242]. Гарэлка сватаў – красамоўная дэталёвая абрада, а сам факт частавання – той сацыяльны маркёр, які дазваляў прагназаваць зыход сітуацыі. Казкавая інфармацыя патрабуе крытычнай праверкі, параўнання з этнаграфічнымі звесткамі.

*Прыказкі і прымаўкі* з'яўляюцца адным з самых функцыянальных фальклорных жанраў, што адбіваецца на іх інфарматыўнай змястоўнасці. «Прыказкі і прымаўкі служылі і служаць народу для абагульнення і замацавання вопыту ва ўсіх сферах чалавечай дзейнасці. Няма такой галіны дзейнасці чалавека, няма такіх з'яў і рэчаў, аб якіх народ не складаў бы

прыказак і прымавак» [7, 66]. «Па тэматыцы прыказкі і прымаўкі надзвычай разнастайныя. Іх крыніца – само жыццё, факты і з’явы якога ствараюць глебу для вывадаў і мастацкіх абагульненняў» [7, 67]. Іх аналіз дазваляе атрымаць інфармацыю пра магчымае сямейнае напружанне, выкліканае ўзаемаадносінамі мачыхі і прыёмных дзяцей – «Дзень вялік, а луста мала – ня родная мамка ў торбу клала» [11, 294], сацыяльна-эканамічнай няроўнасцю – «Багатаму чорт дзеці калыша» [10, 578], «Багаты і ў будні сьвяткуе, а бедны і ў сьвята гаруе» [10, 594], «Не прылгаўшы, не прыкраўшы, не будзеш багаты» [10, 594], побытавымі супярэчнасцямі паміж суседзямі – «Пусьці суседа ў хату, то сам выбірайся з хаты» [10, 608], «Суседу ўгадзі, сябе абгаладзі» [10, 608].

Фальклорныя творы замацоўваюць погляды народа на выхаванне дзяцей, выяўляюць пэўную мадэль паводзінаў бацькоў у працэсе выхавання: «Дзеці балуюцца от маткінога блинца, а разумнеюць от бацькінаго дубца» [8, 35]. Адзначаецца трансляцыя сацыяльнага досведу: «Якій бацька, такі і дзіця» [11, 315]. Але ў той жа час праяўляецца і разуменне таго, што яна не з’яўляецца адзіным фактарам уплыву на фарміраванне асобы: «В роду не без выродка» [11, 292].

Фальклор – прыдатная крыніца для вывучэння сацыяльных ідэалаў і сацыяльных чаканняў. Для этнолага выявіць сацыяльны ідэал не менш значна, чым тое, ў якой ступені ён мог рэалізавацца [14, 11]. Сацыяльныя ідэалы знайшлі адлюстраванне ў пажаданнях, што змяшчаюцца ў *валачобных песнях*. Больш за палову валачобных песень ухваляюць гаспадара і яго сям’ю, прычым асабліва ўвага, як падкрэсліў А. Я. Багдановіч, надаецца працавітасці і дабрабыту, які з’яўляецца яе вынікам [2, 107]: «А ну-ти-ка, братцы, сговоримся, / Госпыду Богу помолимся! / Спасибо тому, хто в етым дому! / Бувай здоров с усим двором / И с усей своей симейкою / И з деткыми дробненькими. / Бувай здоров, май сто коров; / Пыживешь болій, будишь мать сто коній!» [15, 79]. Такім чынам, у сістэму сацыяльных ідэалаў уваходзіць уласнае фізічнае здароўе і здароўе сям’і, а таксама дабрабыт і гаспадарчая ўпарадкаванасць.

Значнае месца займае адлюстраванне сацыяльных ідэалаў, звязаных з выбарам мужа ці жонкі. Магчыма, гэта тлумачыцца моцнай залежнасцю ад сям’і, у якой знаходзіўся чалавек. Згодна з сацыяльнымі ідэаламі, дзяўчына павінна мець добрую рэпутацыю – «Дай, Божя, долю счастливу годину, / Кабы я увидиу хорошу дзяучыну» [15, 228], быць цнатліваю – «Няможна садзіцца на мяшку з жытам або пианіцаю жонцы ані той дзеўцы, што ўжэ несправядліва, бо то грэх цяжкі» [6, 233], быць багатаю і прыгожаю – «Дзеўкі, пачуўшы першы гром, бягуць да ракі, мыюцца і выціраюцца чым-небудзь чырвоным, каб быць багатымі і прыгожымі» [6, 71], але пры гэтым прыгажосць дзяўчыны можа адыходзіць на другі план у параўнанні з галоўнай пажаданай якасцю – працавітасцю: «Не глядзі бела, абы б рабоча была» [8, 95]. Хлопец, згодна з сацыяльнымі ідэаламі, не павінен злоўжываць спіртovымі напоямі і праяўляць агрэсіўнасць: «А мой тататчка! Адавай и

*пытай: / Каб не прапою, / Каб не разбою. / Кали прапою, у карчме прапьець, / Кали разбою, на дарожце забьець»* [16, 68].

Асаблівае месца займае ідэал калектыўнага ладу жыцця: *«Грамада – вялікі чалавек»* [10, 597]; *«Аднаму і ў кашы не спорна»* [10, 578]; *«Адзін з’еш хаць вала, то ўсё адна хвала»* [10, 578]. Значным з’яўляецца ідэал справядлівасці, справядлівай адплаты за ўчынкi: *«Бог не цяля, ён забачіць круцеля»* [11, 291].

Сацыяльныя ідэалы беларускага сялянства былі звязаны з фізічным здароўем, сямейным і гаспадарчым дабрабытам, зразумеласцю і прадказальнасцю ладу жыцця.

Наяўнасць пэўных сацыяльных страхў можна лічыць універсальнай характарыстыкай чалавечага грамадства. Сацыяльныя страхі традыцыйнага сялянскага асяродку беларусаў вынікалі з саміх умоў жыцця: залежнасці ад прыроды, вызначальнай ролі гаспадарчага дабрабыту ў жыцці, магчымасці заўчаснай смерці з-за неабароненасці ад хвароб, недавальняючых санітарна-гігіенічных умоў і г. д. Прычынаю сацыяльных страхў рабіліся смерць, фізічнае калецтва, сацыяльнае напружанне, цяжкасці ў сямейным жыцці і інш. Адным з распаўсюджаных сацыяльных страхў, які адлюстравалі фальклорныя тэксты, з’яўляецца страх нямоглай і беднай старасці: *«Дай Боже в молодости глодаць кости, а под старосць мякоць»* [8, 31]. Варыяцыямі гэтага страху з’яўляецца страх патрапіць на ўтрыманне дзяцей: *«Укроци Боже веку, чим-си сесць на дзецкую опеку»* [8, 4]. Вядома казка пра старога бацьку, якога, згодна з традыцыяй, сын хацеў звесці ў поле паміраць, ды спалохаўся, што яго сын тое самае з ім зробіць, і не павёз [17, 28].

У сялян існаваў страх перад прыродай, неабароненасцю ад прыродных катаклізмаў. Менавіта такога кшталту страхі рэгуляваліся фальклорнымі механізмамі псіхалагічнай абароны. Так, распаўсюджаным было народнае ўяўленне аб кампенсацыі чалавеку, які стаў ахвяраю прыродных з’яў: *«Існавала павер’е, што забітаму громам чалавеку Бог адпускае дванаццаць грахоў»* [6, 83].

Прыказкі засведчылі страх перад беднасцю, голадам, патрэбаю пазычаць у людзей – *«Голад – злодзей, а пазыка – круцель»* [10, 649], сацыяльны страх, звязаны з неабходнасцю адступіць ад традыцыйных мадэляў паводзінаў – *«Хорошо в найме, да не дай Боже мне»* [11, 312].

Для дзяўчат быў характэрны страх перад чужой хатай, чужой вёскай: *«Отдав мене батюшка на чужую сторону, на чужую далекую, где люди не гожи. / В хати сметьтя по колены, на столе рогожи, а мне молоде – молодёшаньцы глядет непригожа. / Хожу блужу да по вулицы, ик белая овца, не с ким стати размовляти мне вернаго словца. / Хожу блужу по вулицы ик серая вутка, отбилася от родоньку – не прибьюся хутко»* [11, 5]. Яшчэ адзін страх – перад новымі людзьмі: *«Як жа я буду у чужой старонца / Свякроўца норовити / Будуть жа мяне ранинько будить, / Познинько спать класьти! / А там вулочки нивядомыя, – / Блудить жа я буду! / А там суседы низнаёмыя, – / Судить мяне будут»* [12, 36].

У сацыяльным жыцці непазбежна прысутнічаў страх за здароўе і будучы лёс дзіцяці, асабліва перад яго заўчаснай смерцю: «*Як видели под хрестом, дай Бог видеть под венцом*» [11, 316].

Страх быў адным з механізмаў падтрымання сацыяльных нормаў. Так, напрыклад, страх непазбежнай адплаты падтрымліваў сацыяльную норму, якая замацоўвала забарону на крадзеж: «*Хто што ўкрадзе, то на том свеце ўсё на плячох носіць*» [6, 38].

Фальклор уяўляў сабой асноўны спосаб перадачы сацыяльнай інфармацыі ў сялянскім асяродку, што стварала адметную сістэму зносінаў. Існаванне такой разгалінаванай вуснай камунікатыўнай традыцыі замацоўвала сацыяльныя сувязі і аб'ядноўвала сацыяльны асяродак у адзіную сістэму, якая забяспечвала сацыяльна-псіхалагічны камфорт кожнаму яе ўдзельніку. Фальклорныя жанры забяспечвалі не толькі трансляцыю сацыяльных ведаў, але і падтрыманне традыцыйных каштоўнасцяў у актыўным стане. Традыцыя, як бачна, адыгрывала галоўную ролю ў сацыяльнай рэальнасці беларускай вёскі, а яе ахоўным механізмам з'яўляўся фальклор.

## ЛІТАРАТУРА

1. Беларускі фальклор: хрэстаматыя: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / склад. К. П. Кабашнікаў [і інш.]. – 4-е выд., перапрацав. – Мінск: Выш. шк., 1996.
2. *Богданович, А. Е.* Пережитки древнего мирозерцания у белоруссов. Этнографический очерк / А. Е. Богданович. – Гродна: Губернская типография, 1895.
3. *Валодзіна, Т. В.* Талака ў сістэме духоўнай культуры беларусаў / Т. В. Валодзіна; Акад. навук Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск: Беларуская навука, 1997.
4. *Довнар-Запольскі, М. В.* Белорусская свадьба и свадебные песни / М. В. Довнар-Запольский. – Киев: Типография А. Давиденко, 1888. – II.
5. Жыцця адвечны лад: беларускія народныя прыкметы і павер'і / уклад., прадм., пераклад, бібл. У. Васілевіча. – Кніга 2. – Мінск: Беларусь, 2010.
6. Зямля стаіць пасярод свету...: беларускія народныя прыкметы і павер'і / уклад., прадм., пераклад, бібл. У. Васілевіча. – Кніга 1. – Мінск: Беларусь, 2010.
7. *Кабашнікаў, К. П.* Нарысы па беларускаму фальклору: дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ / К. П. Кабашнікаў. – Мінск: «Вышэйшая школа», 1963.
8. *Носович, И. И.* Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем / И. И. Носович // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Спб.: Типография Императорской Академии наук, 1874. – т. 12, № 2. – VI.

9. *Пропп, В. Я.* Фольклор и действительность / В. Я. Пропп // Русская литература. – 1963. – №3. – С. 62 – 84.
10. *Пяткевіч, Ч. Г.* Рэчыцкае Палессе / Ч. Г. Пяткевіч; уклад.; прадм. У. Васілевіча; пер. з пол. Л. Салавей і У. Васілевіча. – Мінск: «Беларускі кнігазбор», 2004.
11. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник: в 9 т. / Е. Р. Романов. – 1885–1912. – Вып. 1-2: Песни, пословицы, загадки. – Киев: типография С. В. Кульженко, 1885.
12. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник: в 9 т. / Е. Р. Романов. – 1885–1912. – Вып. 7: Белорусские народные мелодии. Песни сезонные, обрядовые, игровые, танцы, духовные стихи. – Вильно: типография «Русский почин», 1910.
13. *Соколова, В. К.* Фольклор как историко-этнографический источник / В. К. Соколова // Советская этнография. – 1960. – №4. – С. 11 – 16.
14. *Чистов, К. В.* Фольклор и этнография / К. В. Чистов // Фольклор и этнография / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; отв. ред. Б. Н. Путилов. – Л.: «Наука», Ленингр. отд-ние, 1970. – С. 3 – 15.
15. *Шейн, П. В.* Белорусские народные песни, с относящимся к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний / П. В. Шейн. – СПб.: Типография Майкова, 1874.
16. *Шпілеўскі, П. М.* Беларусь у абрадах і казках / П. М. Шпілеўскі; пер. з рус. Аляксандра Вашчанкі. – Мінск: Літаратура і мастацтва, 2010.
17. *Federowski, M.* Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905: w 8 t. / M. Federowski. – Kraków, Warszawa 1902 – 1981. – T. 3: Baśnie, przypowieści i podania ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy, Nowogródka i Sokółki. Część 2: Tradycje historyczno–miejscowe, oraz powieści obyczajowo–moralne. – Kraków, 1903.
18. *Federowski, M.* Diabelskie skrzypce / M. Federowski. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973.